

Forskningsetisk veileder for forskning på menneskelige levninger

Høringsnotat 01.11.2021

Saksnummer 2021/141

Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger
(Skjelettutvalget)

Innholdsfortegnelse

INNLEDNING	2
FORMÅL OG AVGRENSNING.....	2
MÅLGRUPPER OG ANSVAR	3
FORSKNINGSETIKK.....	3
DEL A: ANERKJENNELSE, HENSYN OG KONTEKST	5
1. INDIVIDET	5
2. NÅLEVENDE ETTERKOMMERE	5
3. UNIKE MENNESKELIGE LEVNINGER	5
4. FUNN KONTEKST OG OPPHAVSSTED	6
5. ULIKE GRUPPER	6
DEL B: ANALYSER, RESULTATER OG REPATRIERING	7
6. FORSKNINGSPROSJEKTETS KVALITET OG REALISERBARHET	7
7. UTILSIKTEDE KONSEKVENSER	7
8. DESTRUKSJON OG ETTERPRØVBARHET	8
9. DATAHÅNDTERING	8
10. REPATRIERING	8
11. UTSTILLING AV MENNESKELIGE LEVNINGER	9
APPENDIKS.....	10
FEK OG SKJELETTUTVALGET	10
LOVER, REGELVERK OG PROSEDYRE	11

Innledning

Formål og avgrensning

Veilederen er rådgivende og skal fungere som et verktøy og en støtte for gode etiske vurderinger ved forskning på menneskelige levninger (humant biologisk materiale)¹. Den er forankret i anerkjente forskningsetiske normer i forskerfellesskapet. Dens formål er å bidra til etisk refleksjon og egenvurdering av relevante forskningsetiske problemstillinger på feltet. Forskning er en prosess, og veilederen skal være en støtte gjennom hele forskningsprosessen, fra planlegging av prosjektet til publisering og formidling.

Forskning på menneskelige levninger er et tverrfaglig felt som blant annet involverer arkeologi, antropologi, bioarkeologi, sykdomshistorie, paleoepidemiologi, genetikk m. fl. Veilederen er derfor ikke knyttet til ett fagfelt, men vil være relevant innenfor et større spekter av fagområder.

Menneskelige levninger er både natur og kultur. Samtidig som levningene er vitenskapelig kildemateriale som kan bidra med kunnskap om tidligere samfunn og kulturer, representerer de også individer, forfedre eller grupper. Både som subjekter og objekter er de menneskelige levningene del av en større helhet (f.eks. øvrig gravkontekst, gravskikk, kulturell kontekst), som de bør ses i sammenheng med. I dette spennet ligger flere forskningsetiske dilemmaer. Eksempler hvor forskningsetikken settes særlig på prøve kan være forskning på levninger etter individer av historisk undertrykte grupper, levninger som utgjør et unikt forskningsmateriale eller forskning på menneskelige levninger uten sikker funnkontekst og opphavshistorie. Slike dilemmaer er det viktig og nyttig å reflektere over i en forskningsetisk egenvurdering, hvor ulike prinsipper og hensyn ses opp mot hverandre. Overordnet er det også en forskningsetisk vurdering å vurdere prosjektets kvalitet og forventede kunnskapsgevinst opp mot mulig destruksjon av levninger og uønskede konsekvenser.

I både norsk og utenlandsk lovgivning og forvaltning finnes det formelle krav til utgraving/innhenting, håndtering, prøvetaking og analyser av menneskelige levninger². Dette

¹ I veilederen skal «menneskelige levninger» forstås som intakte skjeletter, deler av skjeletter, samt annet humant biologisk materiale som oppbevares ved offentlige museer og samlinger, eller som vil fremkomme ved fremtidige arkeologiske og andre undersøkelser. Det kan også omfatte menneskelige levninger som aldri har vært i jorden, men som for eksempel oppbevares i kister og sarkofager. «Menneskelige levninger» brukes konsekvent i denne veilederen for å unngå objektivisering av levningene.

² Se Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget) (2018), [Veileder ved funn av menneskelige levninger](#).

systemet bidrar til å sikre at forvaltning av og forskning på menneskelige levninger foregår innen forsvarlige rammer. Det er derfor også et etisk ansvar å sette seg inn i og etterleve gjeldende lover og regelverk (se appendiks for mer om lovverk og regler). Denne veilederen har en annen rolle og funksjon enn det juridiske lover har. Veilederen er først og fremst et verktøy for forskere og forskersamfunn og skal ikke erstatte, tolke eller utfylle gjeldende lovgivning og reguleringer.

Målgrupper og ansvar

Veilederen henvender seg først og fremst til forskere og studenter som skal forske på menneskelige levninger³. Den er også relevant for andre fagpersoner som jobber med forskningsrelatert forvaltning, undervisning, konservering, formidling og arkeologiske utgravninger.

Forskere har et selvstendig ansvar for å sette seg inn i og sikre at forskningen utføres i henhold til anerkjente forskningsetiske normer gjennom hele forskningsprosessen (forskningsetikkloven § 4).

Forskningsinstitusjoner har ansvar for å «sikre at forskningen ved institusjonen skjer i henhold til anerkjente forskningsetiske normer» (forskningsetikkloven § 5). Dette innebærer blant annet ansvar for opplæring av studenter og ansatte og å sørge for at alle som utfører eller deltar i forskningen, er kjent med anerkjente forskningsetiske normer. Institusjonene har et særlig ansvar for å sikre forskningsetikk i overordnet forstand. For denne veilederens virkeområde vil dette blant annet innebære å sikre gode rutiner for forskning på menneskelige levninger, påse at samarbeidspartnere har rutiner for å ivareta forskningsetikken og sikre at forskning som skal utføres er tilstrekkelig koordinert med eventuelle andre pågående eller planlagte prosjekter og med samarbeidspartnere.

Forskningsetikk

Forskningsetikk er forankret i normer og verdier i forskerfellesskapet. Normer angir skillet mellom rett og galt, god og dårlig, og akseptabelt og uakseptabelt. Etikk er å balansere og reflektere over de ulike normene. Det er også en diskusjon av og begrunnelse for normene.

³ Her inkluderer «forskning» også forskningsrelatert undervisning, formidling, utstillinger, repatriering og håndtering av menneskelige levninger i forvaltningen, i tillegg til forskningsprosjekter.

Etiske normer er ikke en konstant størrelse, men endres i takt med tiden og samfunnsutviklingen og trenger derfor stadig fornyet refleksjon og diskusjon.

Forskningsetikk er anvendt etikk og bygger på et sett med normer. Noen av normene utgjøres av god vitenskapelig praksis, knyttet til søken etter nøyaktig, tilstrekkelig og relevant kunnskap (akademisk frihet, originalitet, åpenhet, pålitelighet etc.). Andre normer regulerer forskningsmiljøet og forholdet mellom forskere (integritet, ansvarlighet, upartiskhet, kritikk osv.). Videre er det normer som sier noe om forholdet til enkeltpersoner og grupper som deltar i forskningen (respekt, hensyn, menneskeverd, beskyttelse mot risiko og skade, konfidensialitet, informert samtykke etc.). Det er også et sett med normer som regulerer forholdet til resten av samfunnet og det overordnede sosiale ansvaret for forskning (uavhengighet, interessekonflikter, formidling av forskning etc.)⁴.

Forskningsetikken er refleksjoner over og begrunnelse for disse ulike settene med normer i forskerfellesskapet og er slik grunnlagt i forskersamfunnets selvregulering.

⁴ For anerkjente forskningsetiske normer innenfor samfunnsvitenskap og humaniora, se Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) (2016), [Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi](#). For anerkjente forskningsetiske normer innen naturvitenskap og teknologi, se Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) (2016), [Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi](#).

Del A: Anerkjennelse, hensyn og kontekst

1. Individet

Forskning på menneskelige levninger krever anerkjennelse av individet og individets levninger, uavhengig av levningenes alder og bevaringsgrad. Ved forskning bør levningene og levningenes kontekst behandles med diskresjon og verdighet. Oppfatninger av hva som er respektfull og verdig behandling av menneskelige levninger vil variere i tid og rom. Som forsker bør en sette seg inn i og ta på alvor kulturell og sosial kontekst for å vise respekt for kontekstavhengige perspektiver om død, kropp og etterliv.

2. Nålevende etterkommere

Når identiteten til avdøde er kjent, er hovedregelen at dennes nålevende nære etterkommere kontaktes for utveksling av informasjon om undersøkelsesmetoder og mulige resultater før forskningen settes i gang. I den grad det er mulig bør det vurderes kontinuerlig informasjon gjennom forskningsprosessen. Jo nærmere levningene er nålevende etterkommere i slektskap, jo viktigere er det at nålevende etterkommerne blir kontaktet. Ansvar for kontakt og informasjon ligger hos forskeren.

3. Unike menneskelige levninger

Alle menneskelige levninger, uansett alder, er unike og har verdi i seg selv. All forskning på menneskelige levninger bør derfor gjennomgå en etisk egenvurdering. Forskning som innebærer destruksjon av menneskelige levninger, bør bare finne sted dersom den er godt begrunnet ut fra en helhetlig og grundig vurdering.

Noen menneskelige levninger er i tillegg unike som forskningsmateriale på grunn av høy alder eller andre forhold. Forskning på slike levninger bør vurderes særskilt, og det bør vurderes om det finnes allerede innsamlet materiale og/eller data som kan brukes til å oppnå forskningsformålet. Hensynet til menneskelige levninger som et unikt forskningsmateriale inkluderer i videre forstand også en anerkjennelse av forskning som går utover ens eget prosjekt.

4. Funnkontekst og opphavssted

Det er viktig at forskeren kjenner til de menneskelige levningenes funnkontekst, opphavssted og omstendigheter. I enkelte tilfeller vil ikke-humane levninger, som klær, gravgaver, dyrelevninger o.l. inngå i funnkonteksten og dermed ha betydning for avdødes kulturelle og religiøse tilknytning. For den overordnede vurderingen av funnkontekst er det viktig at ikke-humant materiale ses i sammenheng med de menneskelige levningene. I enkelte tilfeller vil forskning på menneskelige levninger av usikkert opphav innebære deltakelse i ulovlig eller uetisk aktivitet fordi det har utgjort del av en ulovlig økonomi, eller fordi det er ervervet på en måte som for eksempel innebærer krenking av eller overgrep mot individer eller grupper. Menneskelige levninger ervervet på uetisk vis eller av ukjent eller uklar proveniens vil kunne så alvorlig tvil om det etiske grunnlaget og/eller svekke kvaliteten til prosjektet. Vurderingen vil avhenge av spesifikke omstendigheter i hver enkelt sak, men forskeren kan ikke fraskrive seg ansvar for denne siden ved sitt prosjekt.

5. Ulike grupper

Ulike grupper har ulike måter å håndtere døden og sine døde på. Det én gruppe oppfatter som uproblematisk, kan en annen gruppe anse som krenkende. Én gruppe bør ikke projisere sine idealer om behandling av de døde på en annen gruppe, eller bagatellisere deres synspunkter, som et middel for å rettferdiggjøre sine handlinger.

Grupper som historisk sett har vært marginalisert eller undertrykket, kan ha mistillit til forskere utenfra som undersøker gruppens fortid. En slik mistillit kan skyldes at forskning historisk sett har vært brukt, eller misbrukt, for å rettferdiggjøre og utvide historisk diskriminering, eller frykt for at gruppens historie overtas av utenforstående. Det kan også være at noen grupper mener at forskning eller vestlige vitenskapelige metoder ikke er en passende måte å undersøke deres historie på.

Forskning på individer fra urfolk og historisk undertrykte grupper er ikke iverksett, men krever en særlig forskningsetisk bevissthet. Forskere bør vurdere hvilke grupper som kan bli berørt av forskningen, gjøre seg kjent med de berørte gruppens holdninger og synspunkter, og hvordan eventuelle motforestillinger best kan håndteres gjennom dialog og/eller involvering.

Del B: Analyser, resultater og repatriering

6. Forskningsprosjektets kvalitet og realiserbarhet

Hensynet til samfunnets behov for ny kunnskap bør veies opp mot hensynet til belastning og/eller forringelse av de menneskelige levningene og ev. berørte parter utsettes for. En forskningsetisk egenvurdering av forskning på menneskelige levninger bør derfor inkludere en avveining av prosjektets kvalitet og realiserbarhet, altså hvor sannsynlig det er at prosjektet slik det er beskrevet, vil føre til de resultater det legges opp til.

Følgende sider ved et forskningsprosjekt kan innvirke på kvalitet og realiserbarhet:

- Forskningsspørsmålene bør være konkrete, dekkende og relevante for valgt tema og materiale
- Teori- og metodevalg bør være hensiktsmessig
- Utgraving/uthenting, prøvetaking eller analyse bør utføres av personer med tilstrekkelig relevant kompetanse
- Forskningsprosjektet bør være gjennomførbart sett opp mot tilgjengelige ressurser, avsatt tid og kompetanse
- Prosjektet bør ha en publiseringsplan

7. Utsiktede konsekvenser

Forskning gjennomføres gjerne med flere formål, og har i tillegg til dette en rekke konsekvenser som forskerne ikke har etterstrebet eller forutsett. Som regel er noen av konsekvensene ønskelige, mens andre kan anses som problematiske eller uønskede. Forskeren har et ansvar for å vurdere og avveie de forskjellige mulige eller sannsynlige konsekvenser av hvert prosjekt.

8. Destruksjon og etterprøvbarehet

Ved bruk av destruktiv metode i forskning på menneskelige levninger, må det tas hensyn til etterprøvbarehet og at andre forskere skal ha mulighet til å forske på andre spørsmål og problemstillinger på det samme materialet. Forskning som krever destruktive prøver, må derfor avveie kravene til analysemetodene. En ansvarlig utførelse av destruktiv analyse innebærer en prøvetakingsstrategi som begrenser tap av materiale, analytiske metoder som er passende og realistiske, og en plan for behandling av ubrukt prøvemateriale.

9. Datahåndtering

All forskning som involverer menneskelige levninger bør ha en plan for hvordan data skal forvaltes med hensyn til opprettelse, klargjøring og tilgjengeliggjøring.⁵ Dette er av særlig betydning for forskning som benytter analyser som gir store datasett og som har potensielt sensitive data, for eksempel aDNA-analyser.

Det bør avklares hvem som skal opprette datasettet, som for eksempel forsker/prosjektleder eller en sekundær partner. Dersom en sekundær partner skal opprette, bør det avklares om denne partneren har status som samarbeidspartner eller gjør arbeidet som et betalt oppdrag. Dette vil ha betydning for eierskap og tilgang til dataene. Det bør avklares hvordan, av hvem og i hvilket format dataene skal lagres og oppbevares. Videre bør det avklares hvordan og i hvilket format dataene skal gjøres åpent tilgjengelige og hvordan eventuelle sensitive data skal håndteres og beskyttes. Eksempler på sensitive data er DNA-data fra grupper som reserverer seg mot tilgjengeliggjøring av representative genetiske data, eller data som stammer fra individer med kjent identitet og som kan ha identifiserbare nålevende etterkommere.

10. Repatriering

I enkelte tilfeller kan det være aktuelt å repatriere (tilbakeføre) menneskelige levninger til det sted eller den kontekst som de opprinnelig kommer fra eller kan assosieres med. Å repatriere kan både bety å gjenbegrave de menneskelige levningene og tilbakeføre dem til et egnet oppbevaringssted.

⁵ Som støtte i utarbeidelse av en plan for datahåndtering, vises det til FAIR-prinsippene (Wilkinson, M., Dumontier, M., Aalbersberg, I. et al. (2016), "[The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship](#)". *Sci Data* 3, 160018), for eksempel slik de er implementert av [GO FAIR](#).

Årsaker til å repatriere kan for eksempel være at levningene representerer en nær slektning av nålevende personer, har tilknytning til en marginalisert gruppe eller er ervervet på uetisk vis. Repatriering knyttet til en marginalisert gruppe eller uetisk ervervelse bør være forankret i et overordnet representativt organ. Det er nødvendig å påse at repatrieringen gjøres på et forsvarlig grunnlag som tar hensyn til de menneskelige levningenes proveniens og slektskapsmessige og kontekstuelle tilknytning. Dersom det er usikkerhet med hensyn til levningenes tilknytning, kan det vurderes om forutgående undersøkelser bør gjennomføres for å sikre dette.

Dersom repatrieringen innebærer gjenbegraving, vil det ikke lenger være mulig å forske på de menneskelige levningene. Konsekvensen kan være at grupper mister muligheter for å få kunnskap om sine forfedre og historie. For å ta høyde for en gruppes eventuelle fremtidige ønsker om forskning kan for eksempel prøvetaking vurderes forut for gjenbegraving.

11. Utstilling av menneskelige levninger

Menneskelige levninger, både i fysiske og digitale utstillinger, bør presenteres med verdighet og på en slik måte at de viser hensyn til etniske, religiøse eller andre grupper i samfunnet. Både hensikten med utstillingen og hvordan menneskelige levninger skal stilles ut er viktig i en slik vurdering. Menneskelige levninger bør inngå som en naturlig del av utstillingens formål for å vise, lære eller informere.

Konsekvensene for utstilling av menneskelige levninger med ukjent eller problematisk opphav bør vurderes spesielt. Ved krav om fjerning av menneskelige levninger fra utstillinger fra enkeltpersoner eller grupper bør ansvarlig institusjon ha rutiner for håndtering av slike krav.⁶

⁶ For et mer overordnet rammeverk for arbeid ved museer og med utstillinger, se International Council of Museums (ICOM) (2017), [Code of Ethics for Museums](#).

Appendiks

FEK og Skjelettutvalget

De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK) er hjemlet i Lov om organisering av forskningsetisk arbeid (forskningsetikkloven). FEK skal være det ledende fagorganet på forskningsetikk i det nasjonale forskningssystemet. FEK består av Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag (NEM), Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT), Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), Nasjonalt utvalg for gransking av uredelighet i forskning (Granskingsutvalget) og Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget). Komiteene og utvalgene i FEK er faglig uavhengige og gir råd og veiledning om forskningsetiske spørsmål.

De tre fagspesifikke komiteene, NEM, NENT og NESH, ble etablert i 1990 etter et forslag i Stortingsmelding nr. 28 (1988–1989) *Om forskning*. I 2007 ble de tre komiteene hjemlet i forskningsetikkloven. Samtidig ble Granskingsutvalget opprettet. Etter forslag fra NEM og kollegiet ved Universitetet i Oslo, ble Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget) opprettet i 2008. Utvalget ble lagt som et underutvalg under NESH, men er faglig uavhengig. Med virkning fra 1. januar 2013 ble FEK opprettet som et eget forvaltningsorgan under Kunnskapsdepartementet. FEK skal være ledende på forskningsetikk i det nasjonale forskningssystemet.

Opprettelsen av Skjelettutvalget har bakgrunn i Universitetet i Oslos arbeid med oppbevaring og forskning på samisk materiale ved De Schreinerske samlinger, samt krav om repatriering av deler av dette materialet.

Skjelettutvalget er rådgivende og skal bidra til å fremme etisk god og ansvarlig forskning på menneskelige levninger. Utvalget gir råd og veiledning til forskere, institusjoner og myndigheter, utarbeider og reviderer veiledere og bidrar med opplæring, undervisning og formidling om forskningsetiske spørsmål relatert til forskning på menneskelige levninger.

Utvalget har mandat til å behandle og gi råd om forskningsprosjekter, undervisning, formidling, utstillinger, repatriering, samt håndtering av menneskelige levninger i forvaltningen og i arkeologiske utgravninger. Kriteriet er at sakene omfatter forskningsrelatert håndtering av menneskelige levninger.

I sitt arbeid tar utvalget hensyn til forskningsetiske retningslinjer utarbeidet av nasjonale og internasjonale organer, i tillegg til bestemmelser nedfelt i eksisterende lovverk, som kulturminneloven⁷ og gravferdsloven⁸, samt konvensjoner Norge har sluttet seg til, som den europeiske konvensjonen om vern av den arkeologiske kulturarv (Valettakonvensjonen)⁹.

Utvalget består av ti medlemmer, samt én vararepresentant. Ni av medlemmene er vitenskapelig fagkyndige fra relevante fagområder. For å sikre bredde og tverrfaglighet er tre av medlemmene fra henholdsvis Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag (NEM), Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) og Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). Ett av medlemmene har bakgrunn i forskning innen samisk kultur og samfunn. I tillegg har utvalget en lekrepresentant.

Lover, regelverk og prosedyre

Dersom forskningen innebærer utgravning av materiale, må man være oppmerksom på lovene som beskytter graver og menneskelige levninger. For oversikt over oppgavefordelingen mellom de ulike aktørene i kulturminneforvaltningen, se Riksantikvarens Veileder til ansvarsforskriften.¹⁰ Skjelettutvalget har utarbeidet *Veileder ved funn av menneskelige levninger* (Skjelettutvalget, 2018)¹¹ som gir oversikt over relevant lovverk og dagens praksis for håndtering av menneskelige levninger ved funn og forvaltning.

Dersom det skal forskes på materiale som befinner seg i en samling, må samlingen som oppbevarer og forvalter levningene kontaktes for avklaring av prosessen. Materialet kan være deponert ved en annen institusjon enn eierinstitusjonen, og i tilfellet er det også nødvendig å kontakte eierinstitusjon for innhenting av nødvendig tillatelse.

For forskning på samiske menneskelige levninger er det nødvendig å søke Sametinget om godkjenning.

Dersom skjelettmaterialiet skal brukes til forskning av medisinsk eller helsefaglig karakter, faller forskningen inn under biobanklovens bestemmelser. I slike tilfeller må prosjektet

⁷ Lov 9. juni 1979 nr. 50 om kulturminner (kulturminneloven)

⁸ Lov 7. juni 1996 nr. 32 om gravplasser, kremasjon og gravferd (gravferdsloven)

⁹ Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Valletta 1992)

¹⁰ <https://www.riksantikvaren.no/veileder/ansvarsforskriften/>

¹¹ <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/hum-sam/veileder-ved-funn-av-menneskelige-levninger/>

godkjennes av en regional komité for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK), og det må opprettes en forskningsbiobank. Se rekportalen.no for flere opplysninger.